

آثار اجتماعی وقف اسلامی در ایران

(قسمت سوم)

حجت الاسلام والمسلمین سید احمد سجادی

چکیده:

آثار وقف در جوامع اسلامی بسیار زیادتر از احصاء است و در ایران نیز نمی توان تمام ابعاد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی وقف را برشمرد. در این بین، آثار اجتماعی وقف ارتباطی تنگاتنگ با دیگر آثار فرهنگی، اقتصادی و سیاسی داشته و می تواند به عنوان یک اثر همه جانبه در جوامع مطرح گردد.

در میان آثار اجتماعی، وقف اسلامی نیز گستردگی خاص خود را دارد که با توجه به بررسی آن در محدوده کشور ایران می توان این آثار را در ابعاد مختلفی بیان نمود که در قسمت اول و دوم این مقاله، به ده بعد از آثار اجتماعی وقف که عبارت بودند از: امنیت اجتماعی، عدالت اجتماعی، حل معضلات و مشکلات فردی و اجتماعی، آبادی شهرها، نوع دوستی، کمک به نیازمندان، رفع نیازهای مردم، برگزاری مراسم دینی، ایجاد اماکن مذهبی و اهتمام به کتابخانه ها اشاره نمودیم و در این قسمت به هفت بعد دیگر از این آثار که عبارتند از: کارآفرینی، توسعه پایدار، تأمین بهداشت و درمان، گسترش رفاه، کاهش فقر مادی، رونق گردشگری و ایجاد رقابت سالم و مفید می پردازیم.

کلید واژه ها:

وقف، ایران، وقف اسلامی، آثار اجتماعی وقف.

۱۱. کارآفرینی

بعد یازدهم اجتماعی وقف، کارآفرینی است.^۱

کارآفرین به افراد و موسسه‌ای گفته می‌شود که با سرمایه اولیه و خلاقیت و استفاده از توانمندی‌های فردی و گروهی فضایی را برای کار و اشتغال ایجاد می‌نمایند و با استفاده بهینه از منابع و امکانات محدود، بهره‌وری و کارایی قابل توجهی را عرضه و ارزش افزوده ایجاد می‌کنند.

کارآفرینی، نوآوری برای حل مشکلات و مسائل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. کارآفرینان با استفاده از تدابیر نوآورانه و ایجاد سازوکارهای اجتماعی به بسیج منابع برای برخورد با مسائل می‌پردازند. کارآفرینان به دنبال شناسایی و رفع نیازهای جامعه هستند. باید توجه داشت، جمع‌کثیری از مردم به طور مستقیم در املاک، اماکن متبرکه، تأسیسات، مستغلات بازرگانی و صنعتی وقفی و سازمان‌های اوقاف شهرها و کشورهای اسلامی به کار اشتغال دارند و این نوعی اشتغال‌زایی

و مقدمه‌ای بر کارآفرینی است، بنابراین از اثرات مهم وقف در جامعه می‌توان به اشتغال‌زایی اشاره نمود.^۲

برخی از موقوفات که جنبه کارآفرینی دارد برای افرادی خاص وقف گردیده ولی می‌تواند برای قشر وسیعی از جامعه کار و اشتغال ایجاد نمایند چنانچه موقوفاتی برای احداث مدارس شبانه روزی برای یتیمان و فقرا (۸۱۱۷۰۹۰۰۱)، احداث مدارس (۸۱۱۷۰۹۰۰۲)، احداث معلم‌خانه برای اطفال مومنین و مسلمین معتقد به مذهب جعفری (۸۱۱۷۰۹۰۰۴)، احداث مدرسه ناشنوایان (۸۱۱۷۰۹۰۰۵)، احداث مرکز آموزشی حرفه و فن (۸۱۱۷۰۹۰۰۶)، احداث دبستان روستایی (۸۱۱۷۰۹۰۲۳)، احداث کتابخانه تخصصی (۸۱۱۷۰۹۰۱۳) و ایجاد مجموعه‌های بین‌راهی (۸۱۱۸۰۱۰۰۶) و کاروانسراها (۸۱۱۸۰۱۰۲۵) و مراکز تحقیقاتی علمی (۸۱۱۷۰۹۰۱۴) اختصاص یافته است.

برخی از موقوفات جهت پرداخت حقوق و دستمزد افراد در مشاغل مختلف است که برای نمونه می‌توان به حقوق مستخدمین، خدمه، باغبان و سایر (۸۱۱۸۰۵۰۰۱) و مشاغل و خدمات ضروری و مورد نیاز (۸۱۱۸۰۵۰۰۲)، کتابدار (۸۱۱۸۰۵۰۰۴)، معلم اطفال یتیم (۸۱۱۸۰۵۰۰۹)، جهت عمله چراغ‌خانه (۸۱۱۸۰۵۰۱۴)، جهت عمله مکتب‌خانه (۸۱۱۸۰۵۰۱۵) و حقوق خدام و کارکنان بقاع (۸۱۲۳۰۳۰۰۳) اشاره کرد.

با چنین موقوفاتی علاوه بر این که پس از مدتی نیاز جامعه مرتفع می‌شود، با ایجاد اشتغال بیشتر موجبات شکوفایی فرهنگی و اقتصادی جامعه فراهم می‌گردد.^۳

باید توجه داشت که در جمهوری اسلامی ایران ظرفیت‌های کارآفرینی اجتماعی مبتنی بر اعتقادات و باورهای اسلامی و ملی مردم وجود دارد.

احداث، مراکز اقتصادی با هزینه‌کرد موقوفات، همچنین اداره کارخانه‌ها و مراکز اشتغال‌زایی موقوفات همچون

موقوفات خیریه‌ای همدانیان و موقوفات صیرفیان در اصفهان و اداره و مدیریت بیمارستان‌ها و درمانگاه‌های خیریه و کارخانه‌جات صنعتی موقوفه و مزارعه‌های موقوفه‌ای و.... نمونه‌های دیگری از فرهنگ نیکوکاری و احیاء سنت حسنه وقف در میان مسلمانان ایران زمین برای نیت‌های مختلف و در راستای کارآفرینی است. به طور نمونه بیمارستان فوق تخصصی رضوی مشهد نمادی برجسته از تبلور اراده انسان‌های نیکوکار و الهام گرفته از آموزه‌های مکتب اسلام در حمایت از منزلت و کرامت بشری در زیباترین و ملموس‌ترین نوع آن از طریق وقف برای امورات خیر و نوعی کارآفرینی در جامعه است.^۴

۱۲. توسعه پایدار

بعد دوازدهم اجتماعی وقف، توسعه پایدار است.^۵

توسعه پایدار به معنای مدیریت و حفاظت منابع و جهت دادن به تحولات است به ترتیبی که نیازهای انسان و

نسل‌های کنونی و آینده بهره‌برداران به صورت مستمر و پایدار تأمین شود. در توسعه پایدار منابع آب و خاک و هوا حفظ شده، محیط زیست تخریب نمی‌شود و از نظر فنی متناسب، و از نظر اقتصادی قابل قبول و پابرجا، و از نظر اجتماعی قابل پذیرش است.^۶

بر طبق این تعریف هر نوع توسعه‌ای که موجب تخریب محیط زیست و تخریب بافت فرهنگی و اجتماعی انسان شود پذیرفتنی نیست و شرط پذیرش وقف به عنوان توسعه پایدار آن است که نه تنها به محیط زیست آسیب نرساند بلکه در پی ترمیم آسیب‌دیدگی آن برآمده و برای فرهنگ و شئون اجتماعی و دینی مردم دستاوردهای اساسی در پی آورد.

وقف اگر با توجه به فرهنگ‌سازی در جامعه، گسترش علم و بالا بردن سطح دینی و علمی مردم و البته بنا بر نیازهای روز انجام گیرد و همه ابعاد و زوایای اداره موقوفه و افرادی که در آن اشتغال دارند مد نظر قرار گیرد به خوبی می‌تواند خصوصیات بیان

شده در توسعه پایدار را داشته باشد و این امر در زمان‌های قدیم بسیار محسوس بود چرا که واقفین به احداث مدرسه علمیه و یا تأسیس مسجد اکتفا نمی‌نمودند بلکه برای تأمین مخارج آن و حتی بودجه‌های جانبی آن از قبیل امام جماعت و یا شهریه طلابی که در آن مدرسه به تحصیل می‌پرداختند موقوفاتی را اختصاص می‌دادند و با این عمل گام‌های اساسی در پایداری آن موقوفه برداشته و به شئون اجتماعی اداره کنندگان، مدیران و بهره‌برداران از موقوفه احترام می‌گذاشتند.

در بسیاری از موقوفات خصوصاً در دوره صفویه شاهد آن هستیم که تمام زوایای اداره موقوفه و هزینه‌های آینده و چگونگی اداره آن و ... مدنظر قرار گرفته بوده و این امر نشان دهنده آن است که واقف با وقف خود در پی حفظ اصل موقوفه جهت استمرار خدمات آن و توسعه پایدار بوده است. در اینجا جای دارد به یک موقوفه قدیمی اشاره کرده و به ذکر آن درباره توسعه پایدار بسنده نمایم.

وقفنامه ربع رشیدی که در عصر ایلخانان صورت گرفته و واقف دورانیش آن به نام خواجه رشیدالدین تمام زوایای علمی، فرهنگی و مذهبی مردم را مد نظر قرار داده و برای آیندگان نیز ارائه کار کرده و اموالی را بر آن امر اختصاص داده تا به وسیله آن بتواند تمام مایحتاج مردم را تأمین کرده و منابع را مدیریت نماید.

خواجه رشیدالدین در وقفنامه خود که امروزه به عنوان سندی از اوقاف گذشتگان در دست ماست به صورت مفصل به تمام امورات وقف خود می‌پردازد.

از این «وقفنامه» اطلاعات دقیق و مستندی درباره نوع و چگونگی فعالیت‌های علمی، آموزشی و تشکیلات وقف، اوضاع فرهنگی عصر، همچنین ارزش خدمات خواجه در پیشبرد و توسعه امور فرهنگی و آموزشی و بعضی نکات مهم درباره احوال شخصی او به دست می‌آید.^۷ وقفنامه ربع رشیدی با مقدمه‌ای نسبتاً طولانی درباره اهمیت و فلسفه وقف

شروع می‌شود، و دو بخش اصلی دارد: در یک بخش قسمت‌های مختلف ربع رشیدی مانند روضه (مساجد زمستانی و تابستانی)، دارالشفاء، خانقاه، کتابخانه و ... جزء به جزء به همراه کارکنان هر قسمت و مواجب ایشان ذکر شده است. که به طور نمونه در ارتباط با کتابخانه ربع رشیدی، تعداد کارمندان کتابخانه و مسئولیت هر یک از آنان، روش فهرست‌نویسی و کتابداری، همچنین شرایط و مقررات استفاده از کتابخانه به طور کامل توضیح داده شده است. این مطالب حاکی از فن پیشرفته کتابداری، اداره امور کتابخانه در آن زمان و در مؤسسات وابسته به خواجه رشیدالدین است. طبق مندرجات وقفنامه، کتاب‌ها به صورت موضوعی در خزانه یا مخزن اصلی کتابخانه نگهداری می‌شد، جایگاه کتاب‌های مربوط به علوم منقول در سوی راست و کتاب‌های علوم معقول در سوی چپ قرار داشتند. در کتابخانه ربع رشیدی کتاب‌های خارجی از جمله: کتاب‌های چینی نیز نگهداری می‌شد.

این وضعیت نشان می‌دهد که در ربع رشیدی دانشمندان و پژوهشگران مسلط بر زبان‌های خارجی حضور داشتند، که مطالعه این نوع کتاب‌های تخصصی به زبان اصلی برای آنان امکان‌پذیر بوده است.

خواجه رشیدالدین در این مورد نوشته است: «شصت هزار مجلد کتاب در انواع علوم و تاریخ و اشعار و حکایات و غیره که از ممالک ایران، توران، مصر، مغرب، روم، چین و هند جمع کرده‌ام همه را وقف گردانیده‌ام بر ربع رشیدی».^۸

نمونه دیگر، بیمارستان (دارالشفاء) ربع رشیدی همچنین سایر بیمارستان‌های وابسته به تشکیلات علمی خواجه رشیدالدین، تعدادی پزشک خارجی، از جمله چینی به کار گماشته شد. از آنجا که ربع رشیدی سازمان علمی و آموزشی است، پزشکان فقط به امور درمانی نمی‌پرداختند و چنان که خود خواجه رشیدالدین تأکید کرده است، استادان در بیمارستان‌ها به تعلیم و آموزش عملی دانشجویان نیز

اشتغال داشتند. بدین ترتیب پزشکی به صورت عملی و نظری (به تعبیر خواجه: عملیات و علمیات) آموزش داده می‌شد.^۹

در بخش دوم وقفنامه ربع رشیدی فقط اداره آن زمان را مدنظر قرار نداده بلکه اموال و املاک فراوانی را برای اداره طولانی مدت این مجتمع بزرگ علمی، مذهبی و فرهنگی اختصاص داده است. در این راستا اموال و املاک وقف شده بر ربع رشیدی که در گستره‌ای از آسیای صغیر تا هند و ترکستان پراکنده بودند، به طور دقیق معرفی شده است. عمده این وقف‌ها در یزد، آذربایجان و سپس اصفهان، شیراز و موصل قرار داشت.

توضیحات مفصل رشیدالدین در مقدمه وقفنامه (پیش از ده صفحه) از قسمت‌های مهم آن است که رشیدالدین در ابتدا شواهدی از احادیث و آیات قرآنی بیان کرده و اعمال «سیئه و صالحه» را با هم مقایسه کرده است. به نظر می‌رسد هدف خواجه رشیدالدین از این تفصیل علاوه بر بیان اهمیت

اقدامات خویش در ربیع رشیدی، نوعی تلاش برای اشاعه فرهنگ وقف است. به نظر او وقف که همان صدقه جاریه است بر هر نوع عمل ثواب دیگری برتری دارد و در آخرت هیچ چیز مانند آن به کار فرد نمی‌آید. از جمله استدلال‌های حسابگرانه او در این باره آن است که انسان تا زنده است به دلیل جایز الخطا بودن همراه با اعمال صالحه‌اش گناه نیز مرتکب می‌شود و صدقه جاریه بخشی از آن را جبران می‌کند. با مرگ انسان و انقطاع اعمال خلاف او با وجود صدقه جاریه فقط ثواب برای او ثبت می‌شود.

در جایی دیگر از این مقدمه می‌گوید: «و بدین تقریر و براهین و مقدمات معلوم و محقق شد که وقف کردن که آن از خیرات جاریه است و آن خیرات جاریه آن را ثواب و اجر عظیم بسیار است و هر که در آن طعنی زند یا منکر باشد، آن از نادانی و غفلت باشد و چون او را دست دهد که آن خیرات جاریه به جای آرد و در آن اهمال نموده باشد، زبانی که او با خود

کرده باشد هیچ کس با او نتوانسته باشد کردن و دشمن حقیقی خود بوده باشد.» اگر این مطالب را آئینه‌ای از نگرش‌ها و ضرورت‌ها نسبت به وقف در عصر خواجه رشیدالدین بدانیم معلوم می‌شود که در آن زمان پاره‌ای تردیدها و ابهامات در باره نفس وقف و امنیت آن وجود داشته است. با این همه، اقدامات خواجه رشیدالدین در حوزه وقف بیانگر همت بلند و بی‌نظیر او در ترویج سنت وقف و توجه او به توسعه‌ای پایدار و ماندگار است ولی متأسفانه این موقوفه عظیم اسلامی در پی بی‌توجهی مردم و حاکمان دنیاطلب و تابعان زر و زور دیر زمانی نپایید و در پی قتل رشیدالدین (۷۱۸ ه.ق) و سپس پسرش غیاث‌الدین (۷۳۶ ه.ق) ربیع رشیدی دچار غارت، چپاول و بی‌توجهی شد. با این حال «خواند میر» که حدود دو سده پس از او می‌زیست می‌نویسد: «هنوز آثار خیرات و مبرات آن خواجه بزرگوار در آن ولایات باقی و پایدار است».

در موقوفات امروزی نیز می‌توان

موسسه‌های خیریه‌ای را یافت که به صورت مجتمع‌های وقفی اداره می‌شوند. این مجتمع‌ها به صورت خودیار عمل کرده و بدون نیاز به کمک‌های مالی خارج از وقف می‌توانند تا سال‌های سال در شهرها به خدمات‌رسانی مشغول باشند. برای نمونه می‌توان به مجتمع وقفی البرز اشاره کرد که در بُعد هجدهم (ارائه آموزش) به این موقوفه خواهیم پرداخت و یا آبرسانی به شهر شیراز را متذکر شد که توسط مرحوم نمازی صورت گرفت و در بُعد چهاردهم (گسترش رفاه) بدان اشاره خواهد شد.

۱۳. تأمین بهداشت و درمان

بُعد سیزدهم اجتماعی وقف، تأمین نیازهای بهداشتی و درمانی است.^{۱۰} بهداشت یکی از اساسی‌ترین نیازهای عمومی است که همواره تمامی جوامع به آن نیازمندند. از این جهت تأمین مخارج بهداشت و درمان از جمله مواردی است که واقفان به آن توجه می‌کرده و موقوفات مردمی از

قدیم‌الایام در ایجاد و اداره بیمارستان‌ها و دانشکده‌های پزشکی نقشی اساسی داشته است.

ناصر خسرو قبادیانی در سفرنامه خود ضمن دیدار از بیمارستانی در بیت‌المقدس چنین اظهار نظر می‌کند: «بیت‌المقدس را بیمارستانی نیک است و وقف بسیار دارد، و شربت دهند و طبیبات باشند که از وقف مرسوم ستانند».^{۱۱}

از بیمارستان‌های وقفی گذشته به عنوان دانشکده پزشکی نیز استفاده می‌شد. دانشجویان مسائل مربوط به پزشکی را در جلسات درسی که در آنجا تشکیل می‌شد، فرا می‌گرفتند و بر بالین بیماران به طور عملی مشاهده و آزمایش می‌کردند. در وقفنامه ربع رشیدی که در بُعد دوازدهم اشاراتی به آن شد، ضمن بیان مراحل و شرایطی که برای تحصیل علم طب در این موقوفه در نظر گرفته شده آمده است که «متعلمان باید مردمی زیرک بوده و در تحصیل علم طب باهوش و با جدیت و متدین باشند». بر این اساس

دوره دروس طب پنج سال قرار داده شده بود. در این سال‌ها مدرسان باید دانشجویان را بدان مقام برساند که دانشجویان بتوانند بیماران را علاج کنند و حاذقیت و کاردانی متعلمین نیز باید توسط استاد تأیید می‌شد.^{۱۲}

وزیر سابق بهداشت، درمان و آموزش پزشکی جناب دکتر فرهادی در چهارمین همایش وقف و امور خیریه که در کرمان برگزار گردید گفته است:

طی سده اخیر ده‌ها بیمارستان، و درمانگاه در سراسر مملکت ایجاد شد و به بخش دولتی واگذار شد که امروزه مراکز پزشکی بسیار مهم و آبرومندی هستند و دانشگاه‌های علوم پزشکی برای آموزش از آن‌ها استفاده می‌کنند. در حال حاضر شصت و چهار بیمارستان خیریه با حدود یازده هزار تخت بیمارستان با مجوز لازم و پروانه تأسیس احداث و تجهیز گردیده و اکثر آن‌ها سال‌ها به ارائه خدمات مشغولند.

علاوه بر آن حدود سیصد و چهل مرکز بهداشتی درمانی سرپایی و مراکز

تشخیصی خدمات خود را تقدیم عموم بیماران به ویژه نیازمندان می‌کنند.^{۱۳}

نمونه این اقدامات را می‌توان در تمامی شهرهای ایران یافت، برای نمونه در شهر اصفهان بیمارستان‌های عسکریه که توسط مرحوم آیت الله زند کرمانی، تأسیس و وقف عام شد، همچنین بیمارستان حضرت موسی بن جعفر که توسط جمعی از خیرین با حمایت‌های جناب حجت الاسلام والمسلمین حاج سید کمال فقیه ایمانی جهت بیماران سوانح سوختگی تأسیس و وقف شده است و آزمایشگاه مهدیه که از طرف خیرین با حمایت‌های مرحوم آیت الله سید حسن امامی جهت بیماران کم بضاعت تأسیس شده و بیمارستان مرحوم نمازی و مرحوم خلیلی در شیراز و بیمارستان‌های فیروز آبادی و امیرالمؤمنین و نظایر آن در تهران و صدها نمونه دیگر که مجال به نام بردن آن نیست.

علاوه بر احداث و نگاه‌داری بیمارستان توسط خیرین و واقفان برخی از افراد خیراندیش اموال و تجهیزات

پزشکی به بیمارستان وقف می‌کنند که آمار آن‌ها بسیار زیاد است و یا اموالی را جهت مریض‌خانه (۸۱۱۷۰۸۰۰۱)، خرج بیمارستان (۸۱۱۷۰۸۰۰۱)، اعانت به بیمارستان (۸۱۱۷۰۸۰۰۱)، جهت دانشگاه علوم پزشکی (۸۱۱۷۰۸۰۰۱)، جهت بهداری (۸۱۱۷۰۸۰۰۵) وقف نموده، و یا موقوفاتی برای لوازم ضروری بیمارستان (۸۱۱۷۰۸۰۰۷)، خرید وسایل برای بیمارستان (۸۱۱۷۰۸۰۱۳)، جهت اداره نمودن درمانگاه (۸۱۱۷۰۸۰۰۶)، جهت هزینه‌های بیمارستان (۸۱۱۷۰۸۰۰۹)، برای تعمیر بیمارستان (۸۱۱۷۰۸۰۱۰) و جهت تعمیر زایشگاه (۸۱۱۷۰۸۰۱۲) وقف کرده‌اند.

۱۴. گسترش رفاه

چهاردهمین بُعد اجتماعی وقف، تأمین و گسترش رفاه و آسایش مردمی است.

هر انسانی تلاش می‌نماید تا برای زندگانی کنونی و آینده خود آرامش ایجاد نماید که علاوه بر آن که خود در

آسایش زندگی را به سر برد اطرافیان نیز از این موهبت استفاده نمایند.

ایجاد آرامش و آسایش باید به گونه‌ای باشد که جسم و روح آدمی از آن بهره‌مند گردد چرا که هر یک می‌تواند مکمل دیگری باشد و با اضطراب هر یک، دیگری نیز در آرامش به سر نخواهد برد.

برای نیل به چنین اهدافی باید مراکز و اماکنی باشند تا به روح و جسم انسان‌ها آرامش بخشند تا انسان بتواند در رفاه به سر ببرد، در این راستا می‌توان مساجد، بقاع متبرکه و مدارس را در جهت آرامش روح دانست و بیمارستان‌ها، پل‌ها، منازل مسکونی و مراکز اقتصادی را آرامش دهنده جسم برشمرد تا همه این‌ها بتواند برای انسان‌ها رفاهی نسبی فراهم آورد.

بدون تردید اسکان مناسب، ایجاد وضعیت اقتصادی مناسب برای خانواده‌ها و فراهم کردن تفریحگاه‌های سالم نیز می‌تواند آرامش دهنده و رفاه‌آور باشد.

چه بسیار منازل مسکونی که در

شهرها علاوه بر این که رفاهی برای مردم ایجاد کرده، درآمد آن نیز صرف اماکنی می‌گردد که در جهت رفاه مردم است. برای مثال خانه‌های مسکونی در شهرها وجود دارد که اجاره آن صرف امور عام المنفعه و یا فرهنگی همچون اداره و تجهیز بیمارستان‌های خاص و یا اداره مساجد و بقاع متبرکه و حسینیه‌ها می‌گردد و یا به افرادی خاص با شرایط خاص که در وقفنامه مشخص کرده جهت تأمین رفاه آنان پرداخت می‌گردد.

در این زمینه نقش وقف در گسترش رفاه مردم آنچنان فراوان است که قابل احصاء نیست به گونه‌ای که می‌توان ادعا کرد تمام اموال موقوفات و تمامی موقوف علیهم و نیت‌های واقفان در جهت رفاه ظاهری و باطنی افراد خاص و یا عمومی مردم است به طوری که ایجاد رفاه همگانی را در پی داشته و تمامی آن‌ها در راستای گسترش رفاه عموم مردم از نظر علمی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی است.

نمونه‌ای از موقوفات که باعث

گسترش رفاه عموم مردم شده است، لوله کشی آب شیراز می‌باشد.^{۱۴}

این موقوفه از اولین نمونه‌های تلفیق وقف با دستاوردهای نوین علمی و مجموعه‌ای است که شصت و سه سال پیش به وسیله شادروان حاج محمد نمازی در شیراز تأسیس شد. دو یادگار ماندگار این خیر نیک اندیش عبارت‌اند از لوله کشی و تصفیه آب شهر شیراز و مجموعه بهداشتی و آموزشی بیمارستان نمازی شیراز به عنوان محلی برای آموزش و درمان. واقف این موقوفه عظیم جناب مرحوم حاج محمد نمازی پس از مشورت با اهل فن به این نتیجه رسید که بیشتر امراض و بیماری‌های شایع شده در ایران پس از جنگ جهانی به دلیل دسترسی نداشتن به آب آشامیدنی سالم و بهداشتی است. در آن زمان امراض گوناگونی نظیر حصبه و وبا جان‌عده زیادی از مردم شهر شیراز و دیگر نقاط ایران را می‌گرفت و اکثر قریب به اتفاق پزشکان یکی از راه‌های عمده درمان این بیماری‌ها و ریشه کن ساختن آن‌ها را تصفیه و سالم سازی

ووقف ووقف ووقف

سائلا
صفرو مرو
کافان

بجلا

آب شرب مردم می دانستند.

بنابراین مرحوم نمازی ابتدا با سرمایه شخصی خود و به کمک دوستان و نزدیکان خویش در صدد احداث تصفیه خانه و لوله کشی آب شهری برآمد که این امر با همت بلند وی تحقق یافت و شیراز اولین شهر ایران بود که از نعمت آب لوله کشی سالم بهره مند شد.

شادروان نمازی برای این امر شرکتی را به نام «بنگاه آب شیراز» تأسیس کرد و با شهرداری شیراز توافق نمود که از دو رشته قناتی که تحت نظارت شهرداری بود استفاده کرده و آب این قنات را پس از تصفیه به وسیله لوله در دسترس ساکنین شهر قرار دهد و چون سرمایه شرکت، هزینه لوله کشی را کفایت نمی کرد محمد نمازی متعهد شد ده میلیون ریال از محل موقوفه بیمارستان به عنوان وام در اختیار شرکت بگذارد تا شرکت بتواند با کمک این وام کار لوله کشی را به انجام برساند. طرحی که مدنظر بود ابتدا ساده می نمود و تنها متضمن ساختمان حوض های تصفیه و احداث یک شبه لوله اصلی

بود و تصور می رفت مجموعاً به بیش از بیست میلیون ریال اعتبار نیاز نداشته باشد؛ چرا که قرار بود هزینه لوله کشی فرعی به وسیله پرداخت حق انشعاب از طرف صاحبان خانه ها تأمین گردد. در اردیبهشت ماه ۱۳۲۴ ش پس از امضای قرارداد با شهرداری، محمد نمازی با بنگاه (مهندسین مشاور) قرارداد مطالعه طرح و تنظیم عملیات شبکه لوله کشی را امضاء کرد. بعد از مطالعات دقیق، مهندسین مشاور گزارش دادند که آب دو رشته قنات حتی نصف جمعیت فعلی شهر را کفایت نمی کند. آب قنات نیز مستلزم لوله کشی به طول بیست کیلومتر است و به همین دلیل مقرون به صرفه نیست. طرحی نوین مبنی بر تهیه آب از منابع زیرزمینی توسط حفر چاه های عمیق پایه ریزی شد. اما از آنجا که سرمایه شرکت جهت اجرای این طرح کفایت نمی کرد شرکا سهم خویش را فروختند و محمد نمازی خود به تنهایی کلیه سهام را خرید و هزینه اجرای این طرح را بر عهده گرفت.

این طرح شامل موارد زیر بود:

۱. حفرده تا شانزده حلقه چاه و کشیدن آب از این چاه‌ها با تلمبه به تصفیه‌خانه

۲. ساخت تصفیه‌خانه برای تصفیه آب

۳. دستگاه تلمبه‌زنی برای انتقال آب از تصفیه‌خانه به مخزن مرتفع

۴. ساخت کارخانه برق مستقل برای تهیه نیروی مورد نیاز تلمبه‌زنی

۵. ایجاد شبکه لوله اصلی و فرعی برای توزیع آب به کلیه منازل

این پروژه در سال ۱۳۲۱ ش شروع شد، در خرداد سال ۱۳۲۷ ش شاه لوله و شبکه اصلی پخش آب نصب شد و در خرداد ۱۳۲۸ ش ساختمان تصفیه‌خانه و ساختمان کارخانه برق ویژه آب شهر آماده شد و در نهایت در شهریور ماه ۱۳۲۹ ش کار به نتیجه رسید. لوله‌کشی آب جنوب شهر به علت پستی و بلندی منطقه و عدم همکاری مردم به علت تنگدستی به وسیله نصب شیرهای عمومی تأمین می‌شد اما به دلیل نیاز مردم، محمد نمازی تصمیم گرفت همه مناطق شهر را لوله‌کشی نماید. سرانجام در سال ۱۳۳۱ ش آب لوله‌کشی مورد

بهره‌برداری قرار گرفت.

با اقدام خدایسندانه مرحوم نمازی، دوازده هزار خانه در آن زمان صاحب آب لوله‌کشی شدند. مرحوم نمازی با همت و پشتکاری که داشت توانست بر مشکلات فائق آید و اجازه ندهد موانع راه او را از عمل خدایسندانه و عام‌المنفعه‌ای که ابتکاری نو در سنت وقف محسوب می‌شد باز دارد.

مرحوم نمازی پس از پایان لوله‌کشی و اتصال انشعابات تصمیم گرفت برای بقا و دوام این کار خیر طبق سنت نیک نیاکان، دستگاه لوله‌کشی را به صورت موقوفه درآورد تا از سوانح ایام مصون باشد. مرحوم نمازی به این منظور رضایت انجمن شهر شیراز را با وقف سیستم آب‌رسانی به شهر جلب کرد و انحلال شرکت سهامی بنگاه آب را اعلام نمود.

مرحوم نمازی با کار خود علاوه بر انجام خدمتی در عرصه عمران و آبادانی و کمک به رفاه و بهداشت و بهبود وضع زندگی مردم راه نویی را به خیرین دیگر در وادی سنت حسنه و

پرطرفیت وقف نشان داد تا دیگران نیز با تیزبینی و درایت در جهت یافتن موارد مناسب با زندگی مردم و متناسب با نیاز روز جامعه حرکت نموده و مصارفی را برای موقوفه خویش معین کنند که بیشترین نفع را به جامعه رساند.

۱۵. کاهش فقر مادی

بُعد پانزدهم اجتماعی وقف، کاهش فقر در جامعه است.

فقر یکی از موانع عمده پیشرفت و سعادت انسان و به فعلیت رسیدن قوه‌ها و استعدادهایی است که خداوند متعال برای نیل انسان به کمال مورد نظر، که غرض آفرینش انسان بوده است، به او داده است. یکی از مواردی که موانع سعادت و به فعلیت رسیدن استعدادهای انسان را برطرف می‌کند، وقف است.^{۱۵} وقف توانسته به عنوان یک اهرم با کارکرد متنوع در توزیع ثروت و تعدیل اجتماعی موثر باشد.

مطالعه اجمالی تاریخ وقف این حقیقت را روشن می‌کند که نخستین انگیزه‌های واقفان برای مبادرت به

وقف نابودی فقر و محرومیت از جامعه مسلمین بوده است. بررسی متون وقفنامه‌ها نیز به خوبی روشن می‌سازد که مسلمین با استفاده از این سیستم و سنت حسنه در پی «عدالت اجتماعی» به معنی واقعی در جامعه بوده‌اند.

از متون اسلامی به خوبی روشن است که اسلام، خواهان زدودن همه جوانب و زوایای فقر در اقتصاد جامعه و نیز به دنبال رفاه عمومی در حد معقول و مشروع است.^{۱۶}

اسلام برای اجرای عدالت اجتماعی، تعدیل و توزیع ثروت و از بین بردن فقر در جامعه، قوانینی چون خمس و زکات را وضع کرده و در عین حال ثروتمندان را تشویق به خیرات نموده تا به فقرا و تهیدستان کمک شود و اغنیا و مال‌داران را از جمع‌آوری و نگهداری ثروت بر حذر داشته است و در این مورد به قدری تأکید نموده که حتی یکی از علائم ایمان صحیح را انفاق به فقرا و دستگیری از زیردستان دانسته است.

وقف می‌تواند در مدت زمان

طولانی فقر جامعه را کاهش دهد و فاصله طبقاتی را کم نماید و این کار به صورت مستمر ادامه یابد، چرا که اصل مال باقی مانده و همگان از منافع آن سود می‌برند؛ لذا نسل‌های بعدی نیز می‌توانند با این سنت نیکو در پی فقرزدایی باشند.

واقفانی که اموال خود را برای فقیرانِ خویشاوند (۱۰۰۲/۱۱۱۷) وقف نموده‌اند در تفکر آن بوده که در اقوام و خویشان خود فقیری یافت نشود و کسانی که اموال خود را برای فقیران و مستمندان خاصی همچون سادات بی‌بضاعت و فقیر (۱۰۴۹/۱۱۱۷)، (۱۰۱۲/۱۱۱۷)، فقرای محل (۱۰۱۳/۱۱۱۷)، فقرای اهل علم (۱۰۶۶/۱۱۱۷) و... اختصاص داده‌اند در پی زندگی آبرومندانه و بدون دغدغه خاطر برای آن‌ها بوده‌اند. وقف توزیع‌کننده اموال برای عموم است و برطرف‌کننده عقده‌های روانی، چرا که تجمع ثروت در دست عده‌ای محدود و محرومیت قشر وسیع‌تری از جامعه باعث تولید عقده‌های روانی

در جامعه خواهد شد. شکاف طبقاتی یکی از بزرگ‌ترین مشکلات جامعه انسانی است و موجب برهم زدن عدالت اجتماعی می‌شود. زیرا بروز و تشدید این پدیده، شرایط نابرابری را در جامعه حاکم می‌سازد که به خصومت‌ها و رقابت‌های ناسالم منتهی می‌گردد و طبقه ضعیف، ضعیف‌تر و ثروتمندان، ثروتمندتر می‌گردند و وقف در این مسیر، فقر و تهی‌دستی را کاهش می‌دهد و در راه کمک به مستمندان گام برمی‌دارد. وقتی در اسناد اوقاف به نیت واقفان مراجعه می‌کنیم می‌بینیم اکثر نیت آن‌ها برای کاهش فقر است که مستقیم و غیرمستقیم به این امر اختصاص یافته است.

باید توجه داشت که کاهش فقر در جامعه گاهی به صورت پرداخت مستقیم مال به فقرا صورت می‌گیرد و گاهی رفع نیازهای آن‌ها همچون طعام، پوشاک، لوازم کمک آموزشی، منزل مسکونی و... است. در اینجا به صورت گذار به برخی از نیت‌های واقفان که در پی کاهش فقر به صورت

کمک‌های جانبی و اصلی است، اشاره می‌نماییم.

بخشی از موقوفات به اطعام افراد مختلفی همچون اطعام و عزاداران امام حسین (۸۱۱۶۰۷۰۰۵)، عزاداران (۸۱۱۶۰۷۰۱۷)، همسایگان (۸۱۱۶۰۷۰۰۴)، فقرا و سادات (۸۱۱۶۰۷۰۰۶)، دادن سحری به فقرای سادات (۸۱۱۶۰۷۰۲۲)، فقرا و مساکین (۸۱۱۶۰۷۰۱۲)، اطفال معلول ذهنی ایتم (۸۱۱۶۰۷۰۱۵)، زنان فقیر (۸۱۱۶۰۷۰۱۶)، روزه‌داران (۸۱۱۶۰۷۰۲۳)، اهل فضل و تقوا (۸۱۱۶۰۷۰۲۸)، معلمان (۸۱۱۶۰۷۰۳۴) اختصاص یافته و حتی در برخی از وقفنامه‌ها نوع اطعام را مشخص کرده که اطعام با غذایی همچون اطعام نان و لرک و سایر اطعمه (۸۱۱۶۰۷۰۱۳)، (۸۱۱۶۰۷۰۴۱)، اطعام نان و آبگوشت (۸۱۱۶۰۷۰۱۹)، گوشت و نان (۸۱۱۶۰۷۰۰۹)، اطعام آب و آش تعزیه‌داران (۸۱۱۶۰۷۰۰۲)، اطعام نان و آش (۸۱۱۶۰۷۰۱۱)، اطعام شیرینی و خرما (۷۱۱۶۰۷۰۰۷)، طبخ

برنج جهت فقرا (۸۱۱۶۰۷۰۱۸)، طبخ آش و پلو (۸۱۱۶۰۷۰۲۹) و ... است.

برخی از موقوفات که برای اطعام اختصاص یافته برای مجالس خاص و افرادی خاص و برخی برای مجالس و زمان‌های مشخص است. برای نمونه اطعام در شب‌های احیاء (۸۱۱۶۰۷۰۰۹).

در بخشی از موقوفات اسکان و کمک به امور معاش مستمندان (۸۱۱۷۰۱۰۱۰) را مطرح کرده و یا لباس و زغال و اطعام فقرا (۸۱۱۷۰۱۰۳۳)، لباس برای فقرا علویان سلسله طباطبایی (۸۱۱۷۰۱۰۳۷) و لباس گرم برای مستحقین (۸۱۱۷۰۱۰۳۸) را تأمین می‌نماید و یا هزینه‌هایی همچون آب و برق (۸۱۱۷۰۱۰۵۳)، خرید کاغذ (۸۱۱۷۰۱۰۰۶)، تعمیر چادر اسکان (۸۱۱۷۰۱۰۵۷)، تعمیر سفره (۸۱۱۷۰۱۰۵۸) و ... را به عهده گرفته است.

برخی نیت‌ها زیبایی خاصی دارد آنجا که با نیت‌های مختلف، اموالی را برای ازدواج جوانان (۸۱۱۷۰۶۰۰۱)،

هجده سال (۸۱۱۷۰۴۰۲۰) اختصاص داده‌اند.

۱۶. رونق گردشگری

بعد شانزدهم اجتماعی وقف، رونق بخشی گردشگری است.^{۱۶} قرآن کریم، مشوق جهانگردی هدفمند است؛ آنچنان که در آیات متعددی به سیر روی زمین امر فرموده تا از این راه اسباب عبرت‌گیری از زندگانی پیشینیان برای انسان غافل فراهم گردد:

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ
كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ^{۱۷}

بگو: «در زمین بگردید، آن‌گاه بنگرید که فرجام تکذیب‌کنندگان چگونه بوده است؟»

حال چنانچه این سفرها با قصدهای معنوی و الهی همچون زیارت قبور و مضاجع شریفه ائمه اطهار علیهم‌السلام در شهرهای مدینه منوره، نجف، سامرا، کاظمین، مشهد مقدسه و امامزادگان لازم‌التعظیم همراه گردد، نورانیت خاصی را برای روح و روان انسان

جهیزیه برای عروس‌های بی‌بضاعت (۸۱۱۷۰۶۰۰۲)، جهیزیه برای افراد مستضعف (۸۱۱۷۰۶۰۰۵)، هزینه جهیزیه دختران ایتم (۸۱۱۷۰۶۰۰۶)، خرید جهیزیه برای دختران (۸۱۱۷۰۶۰۰۷) و جهیزیه برای دختران سیده (۸۱۱۷۰۶۰۰۸)، مداوای مریضان بی‌بضاعت شیعه (۸۱۱۷۰۷۰۰۱) کمک به ایتم فقیر (۸۱۱۷۰۴۰۰۶)، پرستاری ایتم (۸۱۱۷۰۴۰۰۷)، دانش آموزان بی‌سرپرست (۸۱۱۷۰۴۰۰۸)، جهت ایتم سادات (۸۱۱۷۰۴۰۰۹)، کمک به آسایشگاه ایتم (۸۱۱۷۰۴۰۱۰)، احداث دارالایتم در اراضی وقف (۸۱۱۷۰۴۰۱۱)، مصالح عامه ایتم (۸۱۱۷۰۴۰۱۲)، تأمین غذای ایتم (۸۱۱۷۰۴۰۱۳)، خانواده بی‌سرپرست (۸۱۱۷۰۴۰۱۴)، مصرف در امور ایتم (۸۱۱۷۰۴۰۱۵)، صرف رختخواب و پوشاک ایتم سادات (۸۱۱۷۰۴۰۱۶)، صرف صغار از ایتم (۸۱۱۷۰۴۰۱۷)، صرف مدرسه جهت تعلیم ایتم (۸۱۱۷۰۴۰۱۸)، لوازم‌التحریر اطفال یتیم (۸۱۱۷۰۴۰۱۹)، جهت ایتم زیر

فراهم می آورد و قلب انسان را با عترت پیامبر ﷺ عجمین می سازد.

از دیگر سفرهای معنوی که بدان سفارشات عدیده گردیده است، سفر مکه مکرمه برای انجام مناسک حج و یا عمره است.

ائمه هدی ﷺ ضمن تأکید بر انجام چنین سفری، کسانی را که با استطاعت کامل از سفر حج استنکاف ورزیده و انجام ندهند را مستوجب عواقب خطیری در دنیا و آخرت دانسته اند؛ و انجام چنین سفری را دارای اثرات و برکات فراوان برشمرده اند لذا در دعاهای خود خصوصاً ادعیه ماه مبارک رمضان و شب های قدر از خداوند متعال درخواست انجام چنین سفر الهی در سال جاری و هر سال را نموده اند.

همچنین در زبان ائمه اطهار ﷺ، سفرهای زیارتی از اهمیت ویژه ای برخوردار است به گونه ای که یکی از دعاهای امام سجاد ﷺ در ادعیه ماه مبارک رمضان زیارت قبر پیامبر اکرم و ائمه طاهرین ﷺ بوده است، و از همین روی کامل کننده زیارت خانه

خدا، زیارت پیامبر ذکر گردیده است. زیارت قبور و مضاجع شریف دیگر معصومین ﷺ و حتی برخی از امامزادگان نیز مورد سفارش ائمه طاهرین ﷺ بوده و اصحاب، یاران و پیروان خود را بدین زیارات ترغیب و احادیثی در ثواب چنین اعمالی بیان می فرمودند. بر همین اساس واقفان خیراندیش برای تسهیل چنین سفرهایی، وقف هایی را انجام داده که هر یک حائز اهمیت است، برای نمونه برخی از واقفان، اقدام به ساخت کاروانسرا در بین راه های زیارتی می نموده، آن را وقف زائران می کردند و یا در شهرهای مقدسه مهمانپذیرهایی را تأسیس و جهت اقامت عموم مردم و یا افرادی خاص مانند زائران از شهری خاص و یا طلاب علوم دینی وقف می نمودند. امروزه در شهر مقدس مشهد شاهد وجود چنین هتل هایی هستیم که وقف است، برای مثال حسینیه اصفهانی ها در شهر مقدس مشهد از همین باب است. برخی از واقفان اموال و دارایی هایی را وقف می نمودند تا درآمد آن برای

زائران هزینه گردد. برای نمونه به موارد زیر توجه فرمایید:

- زوار عتبات عالیات (۸۱۱۹۰۴۰۱)،
زوار پاکستانی که زائر اهل بیت می‌باشند (۸۱۱۹۰۴۰۲)، زوار سادات (۸۱۱۹۰۴۰۳)، زوار پیاده (۸۱۱۹۰۴۰۴)، زوار فقیر (۸۱۱۹۰۴۰۵)، بردن زائر به عتبات (۸۱۱۹۰۴۰۶)، نایب الزیاره بیت الله الحرام (۸۱۱۹۰۴۰۷)، جهت زوار ائمه هدی (۸۱۱۹۰۴۰۸)، کمک به زوار امام رضا (۸۱۱۷۰۲۰۱)، (۸۱۱۷۰۲۰۳)، بردن زائر به جمکران (۸۱۱۷۰۲۰۲)، پرداخت هزینه سفر مشهد جهت افراد مستمند (۸۱۱۷۰۲۰۴)، زوار مستحق (۸۱۱۹۰۴۰۱۱)، جهت کرایه زوار ائمه (۸۱۱۹۰۴۰۱۰)، جهت زوار مستمند (۸۱۱۹۰۴۰۱۴).

از دیگر اقدامات واقفان آن بوده که اموالی را اختصاص نیت‌هایی خاص می‌نمودند و از متولی و اداره‌کنندگان موقوفات می‌خواستند هر ساله یک سفر زیارتی و یا انجام حج به نیت آن‌ها

انجام پذیرد (۸۱۱۶۰۸۰۰۳) تا بدین وسیله علاوه بر انجام سفری زیارتی که سودهای معنوی برای انجام دهنده دارد آن‌ها بهره‌های معنوی از این اقدامات برده و یا در ثواب زیارت او شریک باشند.

در موقوفات به جای مانده از اعصار گذشتگان، مهمانپذیرها، کاروانسراها و هتل‌هایی را مشاهده می‌کنیم که برای امور زیارتی اختصاص نیافته بلکه واقفان آن، این اقامتگاه‌ها را ساخته و درآمد آن را وقف نیت‌های خیراندیشانه خود نموده‌اند. برای مثال هتل عباسی در اصفهان که در ابتدا نیز کاروانسرا و اقامتگاه مسافران بوده بدین نیت ساخته و وقف گردیده تا درآمد آن به مدرسه سلطانیه (مدرسه امام صادق علیه السلام) اختصاص یابد.

این اقدامات و وقف‌ها در طول تاریخ به صنعت گردشگری کمک‌های بزرگی کرده است و توانسته عاملی برای جذب مسافر و رونق سفر در شهرهای مختلف کشور ایران باشد.

با گذشت زمان در حفظ موقوفات

و اهتمام بر نگاه‌داری از آن‌ها کم کم برخی از موقوفات به جای مانده از اعصار گذشتگان، به عنوان آثار ملی و باستانی مطرح گردیده و این آثار بدون آن که نیت واقفان بدین منظور باشد عاملی برای انجام سفر و جذب گردشگر شده است که مساجد جامع شهرهای کوچک و بزرگ که از زمان‌های گذشته به جای مانده از همین قبیل است.

این آثار که نشان دهنده اهتمام مردم بر حفظ آثار مذهبی و نگهداری از موقوفات است توانسته هر ساله گردشگران را حتی از شهرهای دوردست و کشورهای دیگر به سوی شهرهای دارای چنین آثاری جذب نماید و موقوفات را دارای جذابیت خاص توریستی نماید که اداره‌جات اوقافی در هر شهر بایستی از چنین فرصت‌هایی استفاده لازمه را کسب نمایند.

برخی از سفرها نه برای امور زیارتی و نه تفریحی صورت می‌گیرد بلکه برای تجارت و کسب معاش انجام می‌گیرد، در این باره نیز موقوفات

فراوانی در بازارهای قدیمی شهرهای بزرگ مانند اصفهان، تهران، شیراز، تبریز و... وجود دارد.

کامسراها و تیمچه‌های تجارتنی که محل عرصه کالاهای تاجران از شهرهای مختلف است و اکثر آن‌ها وقف می‌باشد تا درآمد آن به هزینه مدارس علمیه و مساجد رسانده شود و واقفان خیراندیش با چنین اقداماتی ارتباط تنگاتنگی بین تجارت، علم و عبادت مردم برقرار می‌نموده و اسباب سفرهای تجارتنی را نیز فراهم و برای تاجران تسهیلاتی را مهیا می‌نمودند.

۱۷. ایجاد رقابت سالم و مفید

بُعد هفدهم اجتماعی وقف، ایجاد و هدایت رقابت در جامعه برای شکوفایی استعدادها است.^{۱۸}

رقابت، فرایندی ارزشمند است که طی آن فرد فرصت آن را می‌یابد که با دیگران به مسابقه‌ای سازنده در جهت دستیابی سریع‌تر و بهتر به هدفی مشخص برخیزد و از آنجایی که توأم با انگیزش است و توانایی فرد را برای

پیشی گرفتن از حریف متمرکز می‌کند،
حائز اهمیت و تأثیر بسیار است.

امروزه توجه به همین اهمیت و
تأثیر است که موجبات به‌کارگیری
بیش از پیش این عنصر کلیدی را در
سازوکارهای مختلف فراهم آورده
است و هر چه برکات حاصل از این
امر ظهور و بروز پررنگ‌تری می‌یابد،
اراده و انگیزه لازم جهت استفاده از آن
قوی‌تر می‌شود.

در این میان، سنت حسنه وقف نیز
در دوره‌های مختلف با ایجاد رقابت
سالم و مفید بین یک فرد با دیگر افراد
و نهادها، توانست از نظر کمی و کیفی
سطح وقف را در بین تمامی اقشار
جامعه بالا برده و اموال آن‌ها را در
مسیر صحیح به‌کارگیری نماید.

در دوره صفویه بنابر تدبیر و
دوراندیشی عالمان دینی، شاهد اوج
این رقابت سالم حتی بین شاهزادگان
و امرای ارتش و کارگزاران حکومتی
هستیم به گونه‌ای که تمام آن‌ها برای
نشان دادن نیات خدایسندانه خود
بهترین زمین‌ها و املاک را از اموال خود

وقف می‌نمودند و یا اقدام به ساختن
مدرسه و یا مسجد نموده و سپس
اموالی را برای آن وقف می‌نمودند.

این رقابت سالم در بین زنان خیره
آن دوره نیز شایع شد به طوری که
امروز بیش از چهار هزار موقوفه شامل
بیست و پنج هزار رقبه در نقاط مختلف
کشور از زنان خیره به یادگار مانده^{۱۹} و
مدرسه‌های جده بزرگ و جده کوچک
و مریم بیگم در اصفهان حاصل همین
رقابت‌ها بین زنان واقفه آن عصر بوده
است.

تأثیر این رقابت سالم تا آنجا پیش
رفت که در آن دوره هیچ زمینی در
اصفهان و حومه یافت نمی‌شد مگر
آن که وقف شده باشد که متأسفانه در
اثر چپاول افغانه و نابخردی دوره‌های
بعدی و ستم‌پیشه‌گی برخی از حاکمان
اصفهان از جمله فرزند ناصرالدین
شاه و وقف‌خواری حکومت پهلوی
بسیاری از این اموال از حالت موقوفات
خارج گشت ولی آنچه باقی مانده
باعث بسیاری از برکات در اثر همان
رقابت سالم است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. وقف به منابه الگوی کارآفرینی اجتماعی پایدار در اسلام.
  ۲. نگاهی کوتاه به سنت نبوی وقف، ص ۱۶۶.
  ۳. نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، ص ۱۶۶ و ۱۶۷.
  ۴. به نقل از سایت بیمارستان فوق تخصصی رضوی به نشانی: www.razavihospital.com
  ۵. ر.ک «اوقاف کویت، تجربیات و چشم اندازها» عنوان «وقف و توسعه پایدار».
  ۶. نگاهی تحلیل‌گرانه به عمران روستایی در ایران.
  ۷. تاریخ چین: از جامع‌التواریخ خواجه رشیدالدین فضل‌الله، ص ۲۰.
  ۸. بررسی روش اداری و آموزشی ربع رشیدی، صص ۱۳۹-۱۴۲.
  ۹. تاریخ چین: از جامع‌التواریخ خواجه رشیدالدین فضل‌الله، ص ۲۱.
  ۱۰. ر.ک «وقف و نقش آن در توسعه اقتصادی و اجتماعی» عنوان «نقش وقف در تأمین بهداشت و درمان».
  ۱۱. نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، ص ۱۵۱.
  ۱۲. همان، ص ۱۵۲.
  ۱۳. مجله میراث جاویدان، شماره ۳۰، ص ۹.
  ۱۴. ر.ک موقوفه محمد نمازی در شیراز، عنوان: «هدف واقف از ایجاد دستگاه
- لوله کشی آب».
  ۱۵. نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، ص ۱۴۴.
  ۱۶. ر.ک نقش وقف در تأمین مالی توسعه گردشگری.
  ۱۷. سوره مبارکه انعام، آیه ۱۱.
  ۱۸. ر.ک «راهکار وقف در حل مشکلات جامعه» عنوان «ایجاد رقابت سالم و مفید».
  ۱۹. موقوفات زنان در ایران. نکته: فهرست منابع در پایان قسمت چهارم مقاله می‌آید.